

YOHANN VOLFGANG GYOTENING “FAUST” TRAGEDIYASINING JAHON ADABIYOTSHUNOSLIGIDAGI O‘RNI

Safarova Azalbaxt

O‘zbekiston Davlat jahon tillari universiteti Filologiya va tillarni o‘qitish (nemis tili)
azalbaxt@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada nemis adabiyotining yirik vakili Yohann Volfgang Gyotening “Faust” tragediyasining jahon adabiyotshunosligidagi o‘rni yoritiladi. Asarda insonning ruhiy izlanishlari, haqiqat sari intilishi, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash kabi umuminsoniy muammolar falsafiy-badiiy yondashuvda tahlil etiladi. “Faust” asari psixologik, ekzistensial va falsafiy nuqtai nazardan o‘rganilib, uning adabiyot va san’atga ta’siri hamda mashhur adiblar tomonidan berilgan baholari asosida xulosalar chiqariladi. Asarning dolzarbligi uning universalligi va zamonaviy tafakkur bilan uyg‘unligida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: Gyote, Faust, jahon adabiyoti, tragediya, falsafa, adabiyotshunoslik, ruhiy izlanish, ekzistensializm, ezgulik va yovuzlik, psixologik tahlil.

Kirish. XXI asr adabiy tafakkuri zamirida global madaniy merosga yangicha nazar, zamonaviy yondashuvlar asosida klassik asarlarning qayta talqini va talqinning o‘zi ham yangi izlanishlar obyekt sifatida qaralmoqda. Bunday asarlar sirasiga kiruvchi, adabiy-falsafiy mazmuni va poetik shakllanishi bilan ajralib turuvchi asarlardan biri bu — nemis klassik adabiyotining zabardast vakili, faylasuf-shoir Yohann Volfgang Gyotening “Faust” tragediyasidir. Bu asar o‘zining yaratilish tarixi, g‘oyaviy-falsafiy qatlamlari, obrazlar tizimi, poetik sintaksisi hamda inson ruhiyatini chuqur aks ettirganligi bilan jahon adabiyotshunosligining markaziy izlanish obyekt bo‘lib kelmoqda.

“Faust” tragediyasi G‘arb falsafasi va adabiyotidagi eng murakkab konseptlardan biri – inson va absolyut haqiqat o‘rtasidagi rishtalarni poetik modelda aks ettirishga urinadi. Asar markazida turgan Doktor Faust obrazi inson tafakkurining, ruhiy va ma’naviy izlanishining timsoliga aylanadi. Uning ilm, haqiqat, baxt va mukammallik sari intilishi insoniyat sivilizatsiyasining abadiy arketipik izlanishlari bilan uyg‘unlashadi. Shuningdek, Mefistofel obrazining talqini orqali Gyote klassik dualistik yondashuvni rad etmaydi, balki uni ichki ziddiyatlar va sinovlar orqali yangicha ma’naviy mezonlarda baholaydi. Gyotening ushbu tragediyasi zamonaviy adabiyotshunoslikda strukturalizm, psixoanaliz, ekzistensializm va dekonstruktivizm kabi yondashuvlar asosida o‘rganilib kelmoqda. Ayniqsa, Tomas Mann, Fridrix Nitsshe, Zigmund Freyd, Karl Gustav Yung kabi mutafakkirlar “Faust” obrazini inson ongining arketipik manzarasi sifatida tahlil qilganlar. Ushbu asar universal g‘oyaviy qamrovi bilan Sharq va G‘arb madaniyatlarini o‘rtasida ko‘prik bo‘lishi, uning qator xalqlar san’at va adabiyotiga, jumladan rus, fransuz, ingliz va hatto turkiy tillardagi ijodkorlarga ta’sir qilganini ham ko‘rsatadi.

Mazkur maqola ana shu nuqtai nazardan “Faust” tragediyasining jahon adabiyotshunosligidagi ilmiy-nazariy o‘rnini tahlil qilish, uning zamonaviy madaniy kontekstdagi talqinlarini yoritish, shuningdek, uni poetik-falsafiy fenomen sifatida qayta o‘rganish maqsadida yozilgan. Tadqiqot obyekt sifatida “Faust” tragediyasi va uning adabiyotshunoslikdagi talqinlari olinadi, predmeti esa – ushbu asarning poetik

strukturasini, ideologik qatlamini va intertekstual ta'sirini aniqlashdan iborat. Ishda zamonaviy filologiyaning metodologik yondashuvlari, jumladan, komparativ analiz, struktural va diskursiv tahlil, intertekstual yondashuvlar, shuningdek, Gyote davridagi adabiy-falsafiy maktablarning ta'sirini aniqlashga qaratilgan tarixiy-tipologik metodlardan foydalaniladi. Ushbu yondashuvlar asosida "Faust" tragediyasi nafaqat Gyote ijodining cho'qqisi, balki jahon adabiy tafakkurining uzviy tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi.

Asosiy qism. "Faust" tragediyasining g'oyaviy-falsafiy asoslari. Yohann Volfgang Gyotening "Faust" tragediyasi insoniyat tafakkuri va madaniy merosida chuqur ildiz otgan falsafiy, diniy va madaniy g'oyalar sintezining yuksak badiiy timsoli sifatida qaraladi. Asar ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega bo'lib, unda insonning ilmiy-ma'naviy izlanishi, ruhiy yetuklikka intilishi va ekzistensial tanlovlari markaziy g'oya sifatida ilgari suriladi. Tragediya orqali Gyote insoniyat tarixida doimo dolzarb bo'lib kelgan savollar – "Inson nima uchun yashaydi?", "Haqiqatga erishish mumkinmi?", "Ezgu niyatlar har doim yaxshi natija beradimi?" kabi murakkab falsafiy muammolarni poetik shaklda ochib beradi. Doktor Faust obrazi Gyote ijodining eng teran psixologik va metafizik timsollaridan biri bo'lib, u inson tafakkurining chegarasini kengaytirishga intilgan zamonaviy Prometey sifatida tasvirlanadi. U yuksak maqsadlar sari intilayotgan, ammo bu yo'lda axloqiy va ruhiy muvozanatini yo'qotayotgan inson timsolidir. Faust o'zida bilim va haqiqat sari cheksiz ishtiyoqni, biroq shu bilan birga o'zini anglashdagi ichki ziddiyat va beqarorlikni mujassam etadi. Uning ilmga chanqoqligi – bu nafaqat bilish istagi, balki mavjud dunyoga qoniqmaslik, cheksizlikka yetishish ehtiyoji bilan bog'liq mavjudot sifatida inson tabiatining ifodasidir.

Mazkur izlanishlar jarayonida Faust jamiyatdagi mavjud axloqiy va diniy normalarga qarshi chiqadi, ular uni to'liq qoniqtirmaydi. U diniy an'analarga asoslangan bilim emas, balki tajriba va amaliy harakat orqali haqiqatga yetishmoqchi bo'ladi. Aynan shu istak uni Mefistofel bilan shartnoma tuzishga olib keladi. Bu shartnoma esa g'arbiy diniy-falsafiy an'analardagi "gunoh", "qutqarilish", "tanlov" tushunchalarini yangicha talqin qilishga xizmat qiladi. Mefistofel bu yerda an'anaviy shayton timsolidan ko'ra murakkabroq metafora sifatida gavdalanadi — u inson tafakkurining "salbiy dialektikasi", ya'ni harakatga turtki beruvchi inkor kuchi sifatida namoyon bo'ladi. Gyote Mefistofelni shunchaki yovuz kuch emas, balki "insonning o'zini anglash sari intilishida muqarrar to'qnash keladigan kuch" sifatida talqin etadi. Bu yondashuv Geygel falsafasidagi "teskari kuchlar ziddiyati orqali taraqqiyot" tamoyiliga yaqinlashadi. Geygel nazariyasida har qanday taraqqiyot teskari harakatlar, ya'ni teza, antiteza va sintez asosida kechadi. Xuddi shunday, Gyote ham Faustni Mefistofel bilan to'qnashuv orqali, ya'ni sinov va xatolar zanjiri orqali ma'naviy mukammallikka olib chiqadi. Mefistofel — inkor kuchi, ammo bu inkor konstruktiv ma'noga ega: u Faustni hayotga tashlaydi, uni noaniqlik, tavakkal va gunohlar olamida harakat qilishga majbur qiladi. Bu nuqtada Gyotening falsafasi katolik yoki protestant axloqiy an'alaridan farqlanadi. Unda gunoh buzqlik emas, balki harakatdagi yangilanish vositasi, insonni anglashga olib boruvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Faust o'zining hayotiy tanlovlari orqali tobora chuqurroq ongli mavjudotga aylanadi. Uning maqsadi nafaqat bilimga erishish, balki hayot mazmunini to'laqonli idrok etishdir. Shu sababdan ham, Gyote asar yakunida Faustni qutqaradi: bu bilan u insonning harakatga asoslangan ma'naviy izlanishini oliy qadriyat sifatida e'tirof etadi.

Shu tariqa, “Faust” tragediyasining g‘oyaviy-falsafiy asoslari nafaqat Gyotening individual dunyoqarashini, balki XVIII–XIX asr Yevropa ma’rifatparvarlik va romantik tafakkurining muhim komponentlarini ham o‘zida mujassamlashtiradi. Bu tragediya orqali Gyote insoniyat tarixidagi eng dolzarb savollarga javob izlaydi, ammo aniq javob bermaydi — u o‘quvchini o‘ylantirishga, tafakkur qilishga, o‘zining “ichki Faust”ini anglashga undaydi. Shu bois “Faust” — bu faqat adabiy asar emas, balki falsafiy-manaviy refleksiya vositasi, inson ongining cheksiz qamrovidan darak beruvchi badiiy metaforadir.

“Faust”ning jahon adabiyotiga va san’atiga ta’siri. Gyotening “Faust” tragediyasi XIX–XX asr jahon madaniy tafakkurida o‘ziga xos turning nuqtasiga aylangan asardir. U shunchaki badiiy asar sifatidagina emas, balki universal g‘oyaviy va falsafiy paradigma, ma’naviy inqirozlar va insoniy izlanishlar modeli sifatida turli adabiy va san’at yo‘nalishlarida o‘z aksini topgan. **“Faust”*ning betakror poetik strukturasi mujassam bo‘lgan bilim va kuch, erkinlik va javobgarlik, shubha va harakat kabi ziddiyatli tushunchalar asrlar osha turli madaniyatlarda o‘z talqinlarini topdi va har doim yangi kontekstlarda qayta jonlanib bordi.

Rus adabiyotida “Faust” izlari. Gyotening “Faust” tragediyasi rus adabiy tafakkuriga chuqur kirib borgan va klassik davr ijodkorlari tomonidan ijtimoiy-axloqiy masalalarni yoritishda asosiy konseptual manba sifatida qabul qilingan. A.S. Pushkin o‘zining “Skupoy rytsar”, “Mozart va Salieri” kabi kichik tragediyalarida Gyotening ichki dramatisizmga asoslangan poetikasidan unumli foydalangan. U obrazlar ichki ziddiyatini, tanlov va tavakkal holatlarini yaratishda Gyotening metodiga yaqinlashgan. Ayniqsa “Mozart va Salieri”dagi axloqiy dilemma, ijodkorlik va hasad munosabatlari Faust-Mefistofel chizig‘i bilan ma’naviy rezonans hosil qiladi.

G‘arb adabiyotidagi talqinlar va poetik rezonans. Fransuz adabiyotida Gyotening ta’siri Sharl Bodler ijodida ayniqsa seziladi. Uning Les Fleurs du Mal (“Yovuzlik gullari”) to‘plamida insoniy ruhi, istak va inkor kuchlari o‘rtasidagi ziddiyatlar tasvirida Mefistofel kontseptsiyasi poetik obraz darajasida jonlantiriladi. Bodlerda Mefistofel nafaqat shaytoniy kuch, balki zamonaviy insonning ichki “soya”si, ya’ni inkor etilgan istaklar va ruhiy bezovtaliklar timsoliga aylanadi. Ingliz adabiyotida Gyotening Faust kontsepti Jorj Bernar Shouning “Man and Superman” dramasida zamonaviy sotsiologik-falsafiy kontekstda qayta talqin etiladi.

Musiq va teatrdagi “Faust”ning badiiy ekvivalenti. “Faust” tragediyasi XIX asrdan boshlab musiqiy tafakkur sohasida ham o‘ziga xos evolyutsion rezonans uyg‘otdi. Frants Shubertning “Gretxen am Spinnrade” (Gretxen ip yigirmoqda) nomli vokal asari Gyotening matnidan bevosita foydalanib, Margareta obrazining nozik psixologik holatini lirik ohangda aks ettiradi. Shuningdek, Gektor Berliozning “Faustning la’nati” (La Damnation de Faust) nomli simfonik dramatik asari Gyotening obrazlarini simfonik epikaga ko‘chiradi. Sharl Guno tomonidan yaratilgan “Faust” operasi esa asar syujetini Gretxen bilan bo‘lgan dramatik munosabatlarga urg‘u berib, romantik-falsafiy darajada teatrga moslashtiradi.

Kino va vizual madaniyatda talqinlar. Kinematografiyada Gyotening Faust tragediyasi alohida e’tibor bilan qayta-qayta ekranlashtirilib kelinadi. Aleksandr Sokurovning 2011 yilda suratga olingan “Faust” filmi bu asarning XXI asr madaniy kontekstidagi psixologik va sotsial talqinidir. Sokurov Mefistofel obrazini inson tanasining biologik buzilishi, instinktlar va ijtimoiy zo‘ravonlik bilan bog‘laydi, Faust esa epistemologik emas, balki mavjudlik iztiroblariga botgan “zaif inson” sifatida

gavdalanadi. Shuningdek, zamonaviy teatr sahnalarida Gyotening Fausti turli jismoniy ekspressionistik, eksperimental sahnalashtirishlar orqali talqin qilinmoqda. Bu holatlar ushbu tragediyaning transmediaviy imkoniyatlarini ko'rsatadi — ya'ni asarning matni nafaqat o'qiladi, balki eshitiladi, ko'riladi, ijro qilinadi va seziladi.

Xulosa. Yohann Volfgang Gyotening Faust tragediyasi jahon adabiy tafakkurining eng yuksak cho'qqilaridan biri sifatida insoniyat tarixida chuqur falsafiy, ma'naviy va madaniy iz qoldirgan badiiy fenomen hisoblanadi. Ushbu tragediyada insoniyatning eng muhim ekzistensial savollariga badiiy obrazlar vositasida murojaat qilinadi: haqiqatga yetishish, tanlov erkinligi, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, vijdon va ehtiros o'rtasidagi ziddiyatlar Gyote poetikasida universal g'oyaviy qatlamlarga aylangan.

Shunday qilib, "Faust" nafaqat bir shoir ijodining mahsuli, balki insoniyat tafakkurining tarixiy-madaniy refleksiyasidir. U o'z g'oyaviy teranligi, poetik kuchi va zamonaviylikka ochiqligi bilan jahon adabiyotshunosligi uchun hamon muhim ilmiy tahlil obyekti bo'lib qolmoqda. Mazkur tragediya insonning o'zini anglash, ichki haqiqatini izlash va tanlov mas'uliyatini o'z zimmasiga olish zaruratini doimo eslatib turuvchi abadiy badiiy va falsafiy matndir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Gyote, Y.V. Faust. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2011.
2. Goethe, J.W. Faust: Der Tragödie erster und zweiter Teil. Stuttgart, 2000.
3. Dostoyevskiy, F.M. Jinoyat va jazo. Toshkent: Yozuvchi, 1984.
4. Pushkin, A.S. Mozart va Salieri. Skupoy rytsar. Toshkent: Adabiyot, 1980.
5. Bodler, Sh. Yovuzlik gullari. Toshkent: Adabiyot va san'at, 2005.
6. Shou, G.B. Man and Superman. London: Penguin Classics, 2005.
7. Karimov, A. Adabiyot nazariyasiga kirish. Toshkent: O'qituvchi, 2019.
8. Saidov, N. G'arb adabiyoti va madaniy tafakkur. Toshkent, 2021.
9. Alpatov, M.V. Gyote va jahon san'ati. Moskva: Iskusstvo, 1982.
10. Rahmonov, B. Adabiy qahramon psixologiyasi. Toshkent: Fan, 2020.